

Stefan Florek, Przemysław Piotrowski

Uniwersytet Jagielloński [stefan.florek@uj.edu.pl; p.piotrowski@uj.edu.pl]

Teoria samokontroli/biegu życia autorstwa T.C. Pratta – propozycja rozwinięcia ewolucyjnego

Abstrakt: W artykule dokonano prezentacji teorii samokontroli/biegu życia autorstwa T.C. Pratta. Przedstawiono jej zalety, jako syntezy dwóch ważnych nurtów teoretycznych w kryminologii. Wskazano również na istotne deficyty tej teorii. Przede wszystkim jednak zaprezentowano argumentację na rzecz tezy, że propozycja Pratta może być uzupełniona i rozwinięta w ramach podejścia ewolucyjnego. Autorzy przedstawili pewne szczegółowe propozycje w tym zakresie oraz wskazali na potencjalne kierunki i kluczowe założenia projektu dalszego wyjaśniania związków między poziomem samokontroli a biegiem życia jednostki w ujęciu ewolucyjnym.

Słowa kluczowe: samokontrola, bieg życia, przestępczość, ewolucja.

Wprowadzenie Podejście oparte o pojęcia samokontroli i historii życia w kryminologii

W myśli kryminologicznej 2. poł. XX wieku istotne miejsce zajmują próby wyjaśnienia przestępczości w odniesieniu do samokontroli i historii życia. W 1969 roku Travis Hirschi opublikował książkę *Causes of Delinquency*, w której przedstawił założenia teorii kontroli (więzi) społecznej. Cztery aspekty kontroli społecznej to według niego: przywiązanie, zaangażowanie, zaabsorbowanie oraz przekonanie.

Braki więzi z innymi ludźmi oraz poczucia związku z porządkiem społecznym zwiększają, według autora koncepcji, prawdopodobieństwo zaangażowania się w zachowania dewiacyjne.

Przywiązanie (ang. *attachment*) to wymiar więzi, dotyczący emocjonalnych relacji z najbliższymi osobami. W sensie psychologicznym wysoki poziom przywiązania odnosi się do aprobaty przez osoby znaczące, a zarazem potrzeby bycia akceptowanym. Wyobrażenie sobie, zwłaszcza przez dziecko lub nastolatka, że na skutek złamania norm najistotniejsze osoby w jego życiu przestaną go akceptować i wspierać, zazwyczaj wystarcza do powstrzymania się od dewiacyjnej aktywności.

Drugi element kontroli społecznej to według Hirschiego zaangażowanie (ang. *commitment*). Autor wskazuje, że zachowania przestępcze dla większości osób, które wiele zainwestowały w podążanie „konformistyczną ścieżką życiową”, są po prostu nieopłacalne, gdyż wykrycie przestępstwa wiązałoby się z utratą zdobytej z trudem pozycji materialnej i społecznej.

Zaabsorbowanie (ang. *involvement*) można rozumieć jako stopień pochłonięcia konformistyczną działalnością. Osoby, które pracują, aby utrzymać rodzinę, pielęgnują relacje społeczne i rozwijają swoje zainteresowania, nie interesują się zwykle zabronioną aktywnością. Ich plan dnia jest tak wypełniony, iż nawet gdyby ich ona pociągała, nie znalazłyby na jej realizację czasu i energii. Według Hirschiego osłabienie trzech zasygnalizowanych wyżej wymiarów więzi może doprowadzić do tego, że ostatni z nich – przekonanie (ang. *belief*) – również zostanie naruszony. Przekonanie dotyczy stopnia wiary w to, że społeczne normy i ograniczenia są zasadne. Jeśli poziom akceptacji reguł gry społecznej spada, efektem może być łatwiejsze angażowanie się w przestępczość.

Kontynuacją rozważań Hirschiego, a zarazem wyraźnym podkreśleniem znaczenia psychologicznego (wewnętrznego) wymiaru kontroli, stała się tzw. ogólna teoria przestępczości (ang. *general theory of crime*), opracowana wraz z Michaelem Gottfredsonem (Hirschi, Gottfredson 1990). Za najważniejszy czynnik determinujący zachowania przestępcze autorzy uznali samokontrolę. Podkreślali przy tym kluczowe znaczenie właściwego wychowania dziecka w okresie wczesnego i średniego dzieciństwa dla rozwoju samokontroli; w szczególności w odniesieniu do późniejszej zdolności odraczania nagród. Niewłaściwy przebieg procesu socjalizacji wynika najczęściej z takich błędów rodziców, jak brak nadzoru nad dziećmi, przejawianie negatywnych postaw wychowawczych oraz wychowanie niekonsekwentne i niespójne. Przestępcy, którzy zostali poddani tego rodzaju oddziaływaniom, są nastawieni na uzyskanie natychmiastowej gratyfikacji oraz realizację egoistycznych, krótkotrwałych celów. Charakteryzuje ich brak wytrwałości, skłonność do poszukiwania stymulacji, teraźniejsza orientacja czasowa oraz brak wrażliwości na potrzeby innych ludzi.

Sformułowana przez Gottfredsona i Hirschiego teoria stała się punktem wyjścia dla wielu innych ujęć teoretycznych oraz dla szeroko zakrojonych badań empirycznych. Konstytuują one obecnie ważny obszar poszukiwań kryminologicz-

nych. We współczesnej kryminologii w nurt ten wpisują się również teorie wyczerpywania siły ego (ang. *ego depletion*) (Muraven, Pogarsky, Shumeli 2006). Inny ważny nurt poszukiwań kryminologicznych stanowią koncepcje odnoszące się do biegu życia jednostki i zadań rozwojowych specyficznych dla poszczególnych jego etapów. Podejście to lokuje się w paradygmacie nauk społecznych, postulującym wyjaśnianie zachowań w kontekście przemian rozwojowych jednostki, i mającym swoje korzenie w tradycji badań socjologicznych. W kryminologii jego początki wiążą się z publikacją w latach 70. XX w. pracy Marviniego Wolfganga i współpracowników. Wykazano w niej, że niewielka grupa osób, które określono jako „chronicznych przestępców”, odpowiada za większość przypadków łamania prawa (za: Carlsson, Sarnecki 2016).

W kryminologii czołowymi przedstawicielami tego podejścia są Sampson i Laub (1993), którzy na podstawie analiz obszernego materiału empirycznego doszli do wniosku, że przestępczość wiąże się bezpośrednio z podejmowaniem ważnych zadań rozwojowych. W konsekwencji wskazywali oni na zmienność prawdopodobieństwa popełnienia przestępstwa w ciągu życia w wymiarze intra-indywidualnym, co stawia ich podejście w opozycji do nurtu odwołującego się do zdolności do samokontroli jednostki i przyjmującego, że po zakończeniu okresu dzieciństwa stanowi ona stabilną charakterystykę jednostki. Według autorów koncepcji, najistotniejsze czynniki, wpływające na rozwój skłonności przestępczych, to: różnice indywidualne, struktura rodziny, kontrola społeczna oraz charakter relacji ze środowiskiem przestępczym.

W kontekście kryminologicznych teorii biegu życia należy także wspomnieć o niezwykle ważnych badaniach Davida Farringtona (1991, 2000) oraz Farringtona i współpracowników (1990). Zostały one przeprowadzone w ramach projektu prospektywnych badań longitudinalnych *Cambridge Study in Delinquent Development*, zapoczątkowanego w 1961 roku. Objęto nimi ponad 400 mieszkających w Londynie chłopców w wieku 8–9 lat. Głównym rezultatem projektu było wskazanie 23 czynników ryzyka; niektóre z nich były związane z kształtowaniem się osobowości antyspołecznej w wieku 18 oraz 32 lat, inne z prawdopodobieństwem skazania przez sąd w wieku 21–40 lat. Według Farringtona i współpracowników (1990) szczególnie istotne w procesie wkraczania na drogę przestępczą jest wzajemne oddziaływanie dwóch syndromów: hiperaktywności (*hyperactivity*) oraz zachowań problemowych (*conduct problems*).

Teoria Trávisa C. Pratta

Travis C. Pratt jest przekonany, że dwa wymienione wyżej, ważne nurty poszukiwań kryminologicznych można zintegrować. Propozycję integracji stanowi jego teoria samokontroli/biegu życia, przedstawiona w roku 2016 w czasopiśmie „*European Journal of Criminology*”. Teoria Pratta oparta jest na przeke-

naniu, że poziom samokontroli zmienia się w trakcie życia, a samokontrola jest czynnikiem wpływającym na ważne wydarzenia i w ten sposób determinującym podejmowanie zachowań przestępczych. Na teorię tę składa się 10 kluczowych twierdzeń opatrzonych uzasadnieniami odwołującymi się do wyników badań. Twierdzenia te głoszą, że: (1) poziom samokontroli umożliwia przewidzenie wystąpienia zachowań problemowych we wszystkich ważnych okresach życia; (2) poziom kontroli jednostki zmienia się w trakcie jej życia; (3) po latach, w których popełnienie przestępstwa jest najbardziej prawdopodobne (ang. *peak crime years*), rośnie poziom samokontroli jednostki; (4) poziom samokontroli wpływa na wybór negatywnych zdarzeń życiowych (ang. *negative life events*); (5) samokontrola wpływa na strategie zaradcze (ang. *coping strategies*) przyjmowane po wystąpieniu negatywnych wydarzeń życiowych; (6) samokontrola jest kluczowym czynnikiem wiążącym deficyty neuropsychologiczne z przestępczością we wczesnym okresie życia (ang. *early onset offending*); (7) samokontrola wpływa na wrażliwość adolescenta i na pojawienie się „luki w zakresie dojrzałości” (ang. *maturity gap*); (8) samokontrola wpływa na wrażliwość jednostki i na jej nieformalną i formalną kontrolę społeczną na wszystkich etapach życia (ang. *all points in the life course*); (9) samokontrola wpływa na selekcję więzi społecznych i punktów zwrotnych w trakcie życia; (10) samokontrola wpływa na jakość więzi społecznych w trakcie życia.

Wyniki badań empirycznych dostarczają jednoznacznego wsparcia dla tezy, że poziom samokontroli wpływa na prawdopodobieństwo popełnienia przestępstwa. Dotyczy to wszystkich okresów rozwojowych, włącznie z późną dorosłością – starością (Wolfe 2014 za: Pratt 2016). Jednak nawet Hirschi (2004, za: Pratt 2016), co podkreśla Pratt, dokonał modyfikacji swojej teorii, zakładając, że poziom samokontroli zależy od więzi społecznych pojmowanych jako jej źródło; a ponieważ więzi społeczne jednostki zmieniają się w ciągu życia, więc zmianom musi ulegać również poziom samokontroli (Pratt 2016).

Poparcia dla tej tezy dostarczają Prattowi między innymi badania przeprowadzone w związku z weryfikacją koncepcji wyczerpania siły ego (ang. *ego depletion*). Świadczą one o tym, że konieczność utrzymywania samokontroli na wysokim poziomie prowadzi do jej osłabienia, a w pewnych skrajnych przypadkach nawet do załamania zdolności do jej utrzymywania. Pokazują również, że skłonność do wyczerpania siły ego jest zróżnicowana indywidualnie (Pratt 2016). Autor przekonuje, że stresujące wydarzenia mogą osłabić zdolność jednostki do samokontroli w dowolnym momencie życia. Uznaje więc zmiany poziomu samokontroli za brakujące ogniwo (ang. *missing link*) teorii biegu życia.

Propozycja Pratta (2016) jest spójna z wynikami badań wykazującymi istnienie krzywoliniowej zależności między wiekiem a popełnianiem przestępstw, co w literaturze przedmiotu określane jest mianem „krzywej wiek–przestępczość” (ang. *age-crime curve*). Autor pisze, „że jest możliwe, że zmiany w zakresie samokontroli (wraz ze zmianami w jej intraindywidualnej wariancji związanej ze

starzeniem się) mogą dostarczyć lepszego wyjaśnienia krzywej wiek–przestępczość niż te, które do tej pory były proponowane przez kryminologów (2016, s. 133).

Pratt sądzi również, że teoria biegu życia skupiona jest na konsekwencjach negatywnych wydarzeń życiowych, lecz nie poświęca dostatecznej uwagi ich przyczynom. W rezultacie wydarzeniom tym przypisuje się niemal losowy charakter. W swoim modelu eksplanacyjnym proponuje więc powiązanie ich występowania z poziomem samokontroli jednostki, gdyż wyniki badań świadczą wyraźnie, że jest on skorelowany z negatywnymi zdarzeniami, które mają konsekwencje w postaci zachowań przestępczych. Akcentuje również wpływ jednostki, determinowany przez jej zdolność do samokontroli, na negatywne wydarzenia życiowe, co sprawia, że w ramach jego teorii, przestaje ona być postrzegana jako biernie poddająca się losowi, co – jego zdaniem – ma miejsce w teoriach biegu życia (Pratt 2016).

Ten aktywny charakter jednostki, wynikający z jej zdolności do samokontroli, przejawia się również, według Pratta (2006), w strategiach zaradczych, które podejmowane są jako odpowiedź na negatywne zdarzenia życiowe. Niski poziom samokontroli wiąże się z tendencją do szukania takich rozwiązań, które przyniosą natychmiastową gratyfikację, a wysoki poziom kontroli ze stosowaniem takich, które nie wymagają łatwego i nieodległego w czasie wzmocnienia. W efekcie – przekonuje autor – osoby o wysokim poziomie samokontroli częściej będą podejmowały działania o charakterze prospołecznym, a te, które cechuje niski poziom kontroli, działania destruktywne (np. będą nadmiernie spożywać alkohol) lub antyspołeczne (np. będą dopuszczać się zachowań agresywnych), które mogą pogorszyć ich sytuację zdrowotną oraz społeczną i które będą stanowiły naruszenie przepisów prawa lub będą zwiększały prawdopodobieństwo przestępstwa.

W odniesieniu do kwestii samokontroli i biegu życia Pratt przywołuje wpływową koncepcję autorstwa Terrie E. Moffitt (1993), która wyróżniła wśród przestępców dwie grupy: (1) rozpoczynających wcześniej aktywność przestępczą i kontynuujących ją w ciągu całego życia (ang. *life-course persistent offenders*) oraz (2) popełniających przestępstwa wyłącznie w okresie adolescencji (ang. *adolescence-limited offenders*). Moffitt wykazała, że u przestępców należących do pierwszej grupy występują deficyty neuropsychologiczne. Pratt podkreśla, że deficyty te przekładają się na zdolności w zakresie funkcji wykonawczych mających kluczowe znaczenie dla efektywnej samokontroli.

Dobrze potwierdzonym faktem jest jednak to, iż częstsze w okresie adolescencji niż w innych okresach życia dopuszczanie się zachowań przestępczych jest zjawiskiem powszechnym i dotyczy również osób, u których nie występują deficyty neuropsychologiczne. Moffitt (1993) zjawisko to tłumaczy „luką w zakresie dojrzałości” (ang. *maturity gap*) przejawiającą się w ten sposób, że młodzież, chcąc wykazać się dorosłością, naśladuje zachowania, które uważa za charakterystyczne dla dorosłych. Pratt, powołując się na dane empiryczne, wykazuje, że istnieje w tym zakresie zróżnicowanie ze względu na to, czy przedmiotem naśladowa-

nia są zachowania akceptowane społecznie, czy noszące znamiona przestępstwa. Przekonuje przy tym, że to właśnie niski poziom samokontroli jest skorelowany z podejmowaniem przez adolescentów zachowań zabronionych.

Autor twierdzi również, że niski poziom samokontroli wiąże się z przyjmowaniem specyficznej perspektywy temporalnej: przypisywaniem większej wagi czynnikom nieodległym w czasie. Z uwagi na fakt, że przestępstwo jest w stanie dostarczyć natychmiastowej gratyfikacji, a kara z reguły jest odległa w czasie i niepewna, osoby o niskiej samokontroli są bardziej skłonne do popełniania przestępstw. Są one również mniej wrażliwe na nieformalne oddziaływania społeczne, polegające między innymi na mniejszej skłonności do odczuwania wstydu i żalu ze względu na to, że przestępstwo, którego się dopuścili, przyniesie negatywne doświadczenia ich bliskim. Ludzie o niskim poziomie samokontroli są bardziej skłonni do wybierania grup o charakterze antyspołecznym. Pratt sądzi, że to poziom samokontroli decyduje o tym ważnym z perspektywy teorii biegu życia czynniku, jakim jest oddziaływanie innych osób i charakter więzi społecznych tworzonych na poszczególnych etapach życia (2016).

Poziom kontroli jest również wskazywany przez niego jako czynnik decydujący o jakości relacji społecznych. Istnieją dane empiryczne mówiące, że może on wpływać na nie zarówno bezpośrednio, jak pośrednio, gdyż niska samokontrola zwiększa prawdopodobieństwo zachowań (takich jak np. spożywanie alkoholu), które niszczą więzi społeczne.

Problemy teorii Pratta w perspektywie podejścia ewolucyjnego – propozycja rozwinięcia

Pratt (2016), powołując się na wyniki badań neuropsychologicznych (Kray i in., 2014) zaznacza, że na osłabienie samokontroli podatni są w szczególności młodzi ludzie. Nie podejmuje się jednak wyjaśnienia tego dość enigmatycznego zjawiska.

Propozycja Pratta nie jest więc również w stanie dobrze wyjaśnić „krzywej wiek–przestępczość”. Jest to zresztą problem teorii samokontroli i biegu życia, które autor stara się zintegrować. Hirschi i Gottfredson (1983) uznali nawet, że tej krzywoliniowej zależności nie da się wyjaśnić jako funkcji żadnych psychologicznych czy też socjologicznych zmiennych. Stanowisko to określane jest przez Swetena i współpracowników (2013, za: Pratt 2016) jako „teza o niewyjaśnialności”.

Matza (2009) sądzi, że odchodzenie od przestępczości przez większość (60–85%) młodych ludzi, którzy dopuścili się przestępstwa, wiąże się z podejmowaniem określonych zadań życiowych, takich jak: małżeństwo, wychowanie dzieci, podjęcie służby wojskowej. Jednocześnie zauważa, że wyjaśnienia wymaga, dlaczego niektórzy przechodzą tę zmianę, a inni pozostają przestępcami (Matza 2009).

Sądzymy, że zarówno Pratt jak i Matza, z nieznanых powodów, zupełnie ignorują ewolucyjne wyjaśnienia tego fenomenu, określanego przez psycholo-

gów ewolucyjnych, Margo Wilson i Martina Daly (1985), jako „syndrom młodego mężczyzny”. Autorzy ci przekonują, że podejmowanie zachowań ryzykownych w okresie adolescencji jest wynikiem działania mechanizmów psychicznych odpowiedzialnych za szczególnie ostrą rywalizację między mężczyznami, która stanowi środek uzyskania odpowiedniej pozycji społecznej i dostępu do partnerek seksualnych.

Wyjaśnienie wzrostu przestępczości w okresie adolescencji mechanizmami doboru seksualnego można więc uznać za rozwiązanie zagadki, z którą nie radzą sobie klasyczne teorie kryminologiczne.

Wyjaśnienie to jest szczególnie wartościowe również z tego powodu, że odnosi się ono nie tylko do nasilenia zachowań przestępczych w okresie adolescencji, lecz również do międzypłciowego zróżnicowania w zakresie tych zachowań. Znajduje to zresztą wyraz w przyjętej na gruncie ujęcia ewolucyjnego nazwie tego zjawiska.

Klasyczne teorie przestępczości niezbyt wiele uwagi poświęcają różnicom międzypłciowym. Gwałtowny skok w ilości zachowań przestępczych w okresie adolescencji dotyczy jednak przede wszystkim mężczyzn. Co więcej, dopuszczają się oni przestępstw w młodości nie tylko częściej niż kobiety, lecz również przestępstwa przez nich popełniane należą do kategorii szczególnie groźnych – przeciwko życiu i zdrowiu. Ważne teorie kryminologiczne: teoria samokontroli (Gottfredson, Hirschi 1990), balansu kontroli (ang. *control balance theory*; Tittle 1995), czy teoria zróżnicowanych powiązań (Sutherland 1947) tłumaczą to zjawisko większym przyzwoleniem społecznym na ekspresję agresji w przypadku chłopców, niż dziewcząt; nie wyjaśniają jednak źródeł tego fenomenu, który ze względu na swoją uniwersalność kulturową wymaga wyjaśnienia biologicznego (Pinker 2005). Propozycja Pratta nie wnosi w tym zakresie niczego nowego. W efekcie jej moc eksplanacyjna w odniesieniu do międzypłciowego zróżnicowania przestępczości jest nieporównywalnie mniejsza, niż kryminologii ewolucyjnej.

Możliwości ewolucyjnego rozwinięcia syntezy dokonanej przez Pratta dotyczą również innych aspektów jego teorii. Sądzi on (Pratt 2016, s. 132), iż „rozsądnie można wnioskować, że czynniki społeczne i biologiczne (i jedno i drugie mogą być pojmowane jako dostarczające wyjaśnienia przekształceniom, charakterystycznym dla wieku dorastania) przyczyniają się do zmian w zakresie samokontroli w ciągu życia”. Rocque, Posick i Felix (2015) powiązali stres wywołany przez takie czynniki środowiskowe, jak: ubóstwo, dyskryminacja, przemoc emocjonalna, ze zmianami zachodzącymi w mózgu. Sądzimy, że wyniki te można komplementarnie powiązać z danymi dotyczącymi rozwojowych zaburzeń w zakresie funkcjonowania centralnego układu nerwowego.

Podwyższone ryzyko zachowań przestępczych w okresie adolescencji może być wynikiem sprzężeń zwrotnych między naturalnymi zmianami rozwojowymi w zakresie funkcjonowania mózgu a działaniami podejmowanymi przez młodych ludzi. Zmiany rozwojowe mogą prowadzić do podejmowania ryzykownych za-

chowań w określonych sytuacjach i w efekcie do dalszych zakłóceń w działaniu mózgu, wywołanych przez stres związane z konsekwencjami tych działań.

Wydaje się przy tym, że odległą przyczyną nieefektywności działania mózgu adolescentów jest to, że paradoksalnie tego rodzaju dysfunkcje związane z poziomem kontroli mogły w ewolucyjnej przeszłości stanowić adaptację umożliwiającą podejmowanie zachowań ryzykownych, które – w przypadku sukcesu – prowadziły do zyskania reputacji jednostki odważnej i sprawnej, a w efekcie do sukcesu reprodukcyjnego. W niektórych zresztą sytuacjach zachowania te mogą być adaptacyjne również obecnie (por. Florek 2011; Florek, Piotrowski 2013). Przykładem może być udział w bójce, który może skończyć się utratą wolności, zdrowia lub nawet życia, ale w niektórych przypadkach może również przynieść uznanie i podniesienie statusu jednostki w grupie rówieśniczej.

Sądźmy również, że nawiązanie do koncepcji Moffitt, którego dokonuje Pratt, stanowi trafne, lecz niepełne wyjaśnienie zróżnicowania populacji przestępców. Sięgnięcie do ustaleń psychologii ewolucyjnej umożliwia bowiem uchwycenie źródeł tego zróżnicowania, przez co można lepiej zrozumieć biologiczne mechanizmy, które je wywołują. Komputerowe symulacje ewolucji altruizmu odwzajemnionego (por. Mealey 1995; Ridley 2000) pokazują, że w toku ewolucji doszło do wykształcenia się dwóch głównych strategii działania – „prospołecznej” strategii „gołębia”, polegającej na odwzajemnianiu współpracy i wybaczeniu „zdrady” oraz antyspołecznej strategii „jastrzębia”, opartej na – ujmując z konieczności rzecz w uproszczeniu – rywalizacji i wykorzystywaniu „dobroci” osobników stosujących strategię prospołeczną. Strategie te realizowane są dzięki określonej, w pewnym stopniu uwarunkowanej genetycznie, specyfice funkcjonowania mózgu (por. Mealey 1995). W populacji, w której znaczną dominację zyskują osobniki altruistyczne, wzrasta opłacalność stosowania strategii egoistycznej (por. Ridley 2000). Ten stan rzeczy wynika z działania tzw. doboru frekwencyjnego (por. Buss 2008).

Linda Mealey (1995) przekonuje, że w każdej ludzkiej populacji stały odsetek osobników (od 1 do 4%) stosuje strategię antyspołeczną i cechuje się określoną specyfiką w zakresie budowy i funkcjonowania centralnego układu nerwowego, która stanowi adaptację do tego typu zachowań. Adaptacja ta na poziomie psychologicznym przejawia się niezdolnością do odczuwania empatii i uczuć wyższych, w tym wstydu i poczucia winy, oraz problemami związanymi z kontrolą zachowania. Wiele wskazuje na to, że, przynajmniej w pewnym zakresie, grupę tę można utożsamiać z grupą „chronicznych przestępców” (ang. *life-course persistent offenders*), wyróżnioną przez Moffitt i osobami cierpiącymi na tzw. antyspołeczne zaburzenie osobowości.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że możliwe ewolucyjnie zorientowane uzupełnienia, które wskazaliśmy, a których można zaproponować w odniesieniu do rozważań Pratta o wiele więcej, nie wymagają formułowania nowych propozycji teoretycznych, gdyż odwołują się do koncepcji powszechnie znanych w kręgu psychologów i kryminologów ewolucyjnych. Zorientowane biologicznie i ewolucyj-

nie wyjaśnienia agresji i przestępczości stanowią bowiem obecnie spójne, naukowe ujęcie tych fenomenów (por. Durrant, Ward 2015; Florek, Piotrowski 2013; Piotrowski, Florek 2013; Florek 2015).

Wnioski i zakończenie

Nie sposób nie dostrzec integracyjnej wartości teorii Pratta. Wiąże ona ze sobą dwa ważne nurty badawcze współczesnej kryminologii. Można jednak zastanawiać się nad charakterem tego powiązania, a w szczególności nad tym, czy stanowi ono rzeczywiście teorię. Odpowiedź na to pytanie zależy oczywiście od tego, jakie rozumienie teorii przyjmujemy za wiążące.

Nie ulega jednak wątpliwości, że w pełni satysfakcjonująca poznawczo synteza dwóch różnych podejść teoretycznych polega na zwiększaniu ich możliwości eksplanacyjnych. W przypadku syntezy teorii samokontroli i teorii biegu życia byłoby tak, gdyby Pratt wykazał, w jaki sposób synteza obu podejść przekłada się na możliwość wyjaśniania tych zjawisk związanych z przestępczością, które wcześniej trudno było zrozumieć. Wydaje się jednak, że w przypadku przedstawionej przez Pratta propozycji mamy raczej do czynienia z redukcją teorii biegu życia do teorii samokontroli. Przejawia się to tłumaczeniem zjawisk akcentowanych na gruncie teorii historii życia zmianami poziomu samokontroli jednostek, obserwowanymi w ontogenezie. Pratt w gruncie rzeczy stara się wykazać, że niektóre – chociaż nie wszystkie – zjawiska, przywoływane przez zwolenników teorii biegu życia, są współdeterminowane przez poziom samokontroli jednostki, który może zmieniać się wraz z wiekiem. Za jedyny wyjątek od tej strategii eksplanacyjnej uznać można tezę o zmienności poziomu samokontroli w ciągu życia. Jednak pojawia się ona przecież w pewnej postaci – na co zresztą zwraca uwagę Pratt – również w publikacji Hirschiego (2004, za: Pratt 2016). Nie jest zatem nowością na gruncie teorii samokontroli. Co więcej, próbę wyjaśniania złożonego fenomenu przestępczości ew odniesieniu do jednego czynnika, który zresztą trudno uznać za fundamentalny, jeśli idzie o uwarunkowania zachowania, poniekąd *a priori* można uznać za nadmierne uproszczenie. Jest tak choćby z uwagi na fakt, że wiadomo, iż wiele czynników zupełnie niezwiązanych z samokontrolą wywiera wpływ na zachowania przestępcze (Krahe 2006; Błachut i in. 2007). W konsekwencji propozycję Pratta trudno uznać za „pełnowartościową” teorię zachowań przestępczych. Jest ona raczej „jednoczynnikową” koncepcją wyjaśniającą niektóre przejawy tych zachowań.

Kluczowy problem teorii Pratta polega jednak na tym, że nie wskazuje ona jednoznacznie czy istnieje mechanizm odpowiedzialny za zmiany poziomu samokontroli, w związku z czym nie podejmuje próby jego opisanie. W konsekwencji nie jest jasne, dlaczego poziom samokontroli zmienia się w ciągu życia. Odpowiedzi na to fundamentalne pytanie, oraz na wiele innych bezpośrednio z nim

związanych, może dostarczyć odniesienie propozycji Pratta oraz innych „klasycznych” teorii kryminologicznych do ustaleń współczesnej psychologii ewolucyjnej (por. Florek, Piotrowski 2013; Piotrowski, Florek 2013; Florek 2015) oraz opartej na niej kryminologii (Durrant, Ward 2015). Dyscypliny te na wiele pytań, które nurtują zorientowanych psychospołecznie badaczy, udzieliły już odpowiedzi.

Kryminologia jest nauką interdyscyplinarną. Fakt ten podkreśla się coraz częściej podczas debat naukowców zajmujących się problematyką przestępczości. Jeśli jednak, zgodnie z hasłem 15. Konferencji Europejskiego Stowarzyszenia Kryminologicznego (która odbyła się w 2015 roku w Porto), chcemy traktować tę dziedzinę wiedzy jako *unitas multiplex*, należy dążyć do bardziej intensywnej, niż obecnie, wymiany doświadczeń i idei między przedstawicielami różnych nurtów w kryminologii. Sądzimy iż teoria T.C. Pratta to krok w dobrym kierunku. Jednocześnie w celu coraz lepszego rozumienia fenomenu przestępczości należy szukać porozumienia i „budować mosty” zwłaszcza między badaczami o orientacji psychologiczno-socjologicznej oraz tymi, którzy odwołują się do wyjaśnień biologicznych.

Abstract: T.C. Pratt's self-control/life-course theory of criminal behavior – an evolutionary extension proposal

The article presents the theory of self-control/life-course by T.C. Pratt. It shows the advantages of the theory as a synthesis of two important theoretical trends in criminology. It also indicates essential deficits of this theory. Above all, in the article authors presented arguments in favor of the thesis that the Pratt's proposal may be supplemented and developed in the framework of evolutionary approach. The authors showed some detailed proposals and pointed out the potential directions and key assumptions of a project of possible further explanation of relations between self-control and life-course in this framework.

Key words: Self-control, life-course, crime, evolution.

Bibliografia

- [1] Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (red.), 2007, *Kryminologia*, Arche, Gdańsk.
- [2] Buss D.M., 2008, *Evolutionary psychology: The New Science of the Mind*, Allyn & Bacon, Boston.
- [3] Carlsson C., Sarnecki J., 2016, *An Introduction to Life-Course Criminology*, SAGE, Los Angeles.
- [4] Durrant R., Ward T., 2015, *Evolutionary Criminology. Towards a Comprehensive Explanation of Crime*, Academic Press, Amsterdam.
- [5] Farrington D.P., Loeber R., van Kammen W.B., 1990, *Long-term criminal outcomes of hyperactivity-impulsivity-attention deficit and conduct problems in childhood*, [w:] *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*, (red.) Robins L.N., Rutter M., Cambridge University Press, Cambridge, s. 62–81.
- [6] Farrington D.P., 1991, *Antisocial personality from childhood to adulthood*, „The Psychologist”, 4, s. 389–394.

- [7] Farrington D.P., 2000, *Psychosocial Predictors of Adult Antisocial Personality and Adult Convictions*, „Behavioral Sciences and the Law”, 18, s. 605–622.
- [8] Finigan-Carr N.M., Gielen A., Haynie D.L., Cheng T.L., 2016, *Youth Violence: How Gender Matters in Aggression Among Urban Early Adolescents*, „Journal of Interpersonal Violence”, 31(19).
- [9] Florek S., 2011, *Racjonalność, zło i ewolucja*, „Archeus. Studia z Bioetyki i Antropologii Filozoficznej”, 12, s. 89–106.
- [10] Florek S., Piotrowski P., 2013, *Biopsychologiczne i społeczne determinanty zachowań agresywnych dzieci i młodzieży*, [w:] *Agresja i przemoc w drodze do dorosłości: stare mechanizmy, nowe oblicza i metody przeciwdziałania*, (red.) Florek S., Grygielski M., Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Nowym Sączu, Nowy Sącz, s. 29–42.
- [11] Gottfredson M.R., Hirschi T., 1990, *A general theory of crime*, CA: Stanford University Press, Stanford.
- [12] Hirschi T., 1969, *Causes of Delinquency*, University of California Press, Berkeley.
- [13] Hirschi T., Gottfredson M., 1983, *Age and the explanation of crime*, „American Journal of Sociology”, 89, s. 552–584.
- [14] Krahe B., 2006, *Agresja*, GWP, Gdańsk.
- [15] Letendre J., 2007, „Sugar and Spice But Not Always Nice”: *Gender Socialization and its Impact on Development and Maintenance of Aggression*, „Child and Adolescent Social Work Journal”, 24(4).
- [16] Matza D., 2009, *Delinquency and Drift*, 5th ed., Transactions Publishers, New Brunswick–London.
- [17] Mealey L., 1995, *The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model*, „Behavioral and Brain Sciences”, 18, s. 523–599.
- [18] Moffitt T.E., 1993, *Adolescence-limited and life-course persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy*, „Psychological Review”, 100, s. 647–701.
- [19] Muraven M., Pogarsky G., Shmueli D., 2006, *Self-control Depletion and the General Theory of Crime*, „Journal of Quantitative Criminology”, 22, s. 263–277.
- [20] Pinker S., 2005, *Tabula rasa. Spory o naturę ludzką*, GWP, Gdańsk.
- [21] Piotrowski P., Florek S., 2013, *Przejawy agresji w subkulturach młodzieżowych – perspektywa psychologii społecznej i ewolucyjnej*, [w:] *Agresja i przemoc w drodze do dorosłości: stare mechanizmy, nowe oblicza i metody przeciwdziałania*, (red.) Florek S., Grygielski M., Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Nowym Sączu, Nowy Sącz, s. 43–54.
- [22] Pratt T.C., 2016, *A self-control/life-course theory of criminal behavior*, „European Journal of Criminology”, 13(1), s. 129–146.
- [23] Ridley M., 2000, *O pochodzeniu cnoty*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [24] Rocque M., Posick C., Felix S., 2015, *The role of brain in urban violent offending: integrating biology with structural theories of ‘the streets’*, „Criminal Justice Studies”, 28, s. 84–103.
- [25] Sampson R.J., Laub J.H., 1993, *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*, Harvard University Press, Cambridge.
- [26] Sutherland E.H., 1947, *Principles of criminology*, 4th ed., Lippincott Co., Chicago.
- [27] Tittle C.R., 1995, *Control Balance: Toward a General Theory of Deviance*, Westview Press, Boulder.
- [28] Wilson M., Daly M., 1985, *Competitiveness, Risk Taking, and Violence: The Young Male Syndrome*, „Ethology and Sociobiology”, 6, s. 59–73.